

ESHITISHIDA NUQSONLARI BO'LGAN O'QUVCHILAR ONA TILI DARSLARIDA NUTQIY MALAKALARNI SHAKILLANTIRISH

Turg'unboyeva Z.I.

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Maxsus pedagogika kafedrasida o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: sujetli ro'li o'yinlar, ritmik struktura, og'zaki nutq, o'qish, yozish, eshitib-ko'rib idrok qilish, daktillash, tinglash, harf, bo'g'in, fanema, artekulatsiya, talaffuz.

Ключевые слова: сюжетно-ролевые игры, ритмическая структура, говорение, чтение, письмо, слуховое восприятие, набор текста, аудирование, буква, слог, фанема, артикуляция, произношение.

Key words: role-playing games with plot, rhythmic structure, speaking, reading, writing, auditory perception, typing, listening, letter, syllable, phaneme, articulation, pronunciation.

Резюме:

Ushbu maqolada eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar ona tili darslarida nutqiy malakalarini shakillantirish usul va vositalaridan foydalanish to'g'risida so'z boradi.

Резюме:

В данной статье говорится об использовании методов и средств формирования речевых навыков детей с нарушением слуха на занятиях родным языком.

Summary:

This article talks about the use of methods and tools for shaping speech skills of children with hearing impairment in their native language classes.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bola nutqni egallashi uchun zaruriy shart bolalar muassasasida nutqiy muhitning yaratilganligidir. Bola o'zlashtirishi zarur bo'lgan nutqiy material o'xshash vaziyatlarda kattalar nutqida doimiy qo'llanishi, natijada, bolalar tomonidan takrorlanishi lozim. Nutqning rivojlanishi nafaqat mashg'ulotlarda, balki maishiy turmush sharoitida, kattalar va tengdoshlari bilan muloqot jarayonida, shuningdek amaliy faoliyat davomida amalga oshadi. Kichkintoylar nutqiy muhitga har bevosita bir bolaga yakka tartibda murojaat qilish bilan kiritiladi. So'zlarning minimal to'plami nashr qilingan jadvallar va kartochkalar ko'rinishida beriladi.

Eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar nutqiy materialni eshitib-ko'rib idrok etadi. Ta'limning ikkinchi yilida bola jadvalda keltirilgan so'z va jummalarni pedagog yordamida og'zaki-daktil gapirishi amalga oshiriladi. Muloqot jarayonida bolalar nutqning daktik shaklidan faol foydalana boshlaydi. Bola yo'l qo'yadigan og'zaki nutqdagi xatoliklar kattalar tomonidan, albatta daktil nutq yordamida to'g'rilab boriladi. Bu eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarga o'z nutqini tahlil qilishda yordam beradi. Bolaning og'zaki nutqni egallashi asosida taqlid yotadi. Kattalar ortidan ayni bir materialni turli vaziyatlarda ko'p marta takrorlab, bolalar uni eslab qoladi. Astasekinlik bilan ko'p qo'llanadigan so'zlar bolaning faol lug'ati tarkibiga qo'shib boradi. Bundan tashqari, bolalarda zaruriy nutqiy materialni ovoz chiqarib gapirish ko'nikmasi yuzaga keladi, nutqiy tafakkur rivojlanadi. Tadqiqotlar ko'rsatdiki, eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalarda og'zaki nutq syujetli-rolli o'yinlar davomida tobora samarali shakllanadi. Shu maqsadda nutq o'stirish mashg'ulotlarida bolalarga tanish ertaklar sahnalashtiriladi, syujetli-rolli o'yinlar o'ynaladi, bunda bolalar o'z roliga muvofiq tarzda bir-biri bilan hamkorlik qiladi va muloqotga kirishadi. Bunda so'zning tabiiy sur'ati, ritmik strukturasi, intonatsiyaga alohida e'tibor qaratiladi. Aynan shuning uchun pedagog va tarbiyachilar nutqi ham tabiiy, odatiy sur'at va intonatsiyaga ega bo'lishi lozim. Katta yoshdagi ayrim kishilar eshitishida nuqsoni bo'lgan bolalar bilan har bir bo'g'inni sekin aytib gaplashishga urinadi. Natijada, bola muloqotning shu kabi uslubini o'zlashtiradi. Ularning nutqi g'ayritabiiy va atrofdagilar uchun tushunarsiz bo'lib qoladi. Mashg'ulotlarda nutq o'stirish ishlari uchta yo'nalishda olib boriladi: - mavzular bo'yicha taqsimlangan nutqiy materialni o'zlashtirish va mustahkamlash; - nutqiy faoliyat turlarini (og'zaki nutq, o'qish, yozish, eshitib-ko'rib idrok qilish, daktillash, tingalsh) shakllantiriladi; - so'z ma'nolarini bilish uchun tilga oid maxsus kuzatuvlar, so'zning tovushharf tahlili, so'zning butun gap strukturasiidagi grammatik shakllari ustida ishlash. Og'zaki nutq darslarining mazmuni nafaqat talaffuz ustidagi ishlarni, balki ushbu nutq shaklidan muloqotda foydalanishga o'rgatishni nazarda tutadi.

O'qitish materiali og'zaki nutq dasturiga ko'ra ajratilgan va Rau, Slezinalar tomonidan ishlab chiqilgan talaffuzni o'rgatishni ishlab chiqishning ma'lum izchilligini hisobga oladi. Og'zaki nutq darslarida so'zning tovush tarkibi ustida ish olib boriladi. Shuning o'zida (yerda) so'zining ma'nosi yoritiladi, bolalar uni talaffuz qilishni, muloqotda qo'llashni o'rganishadi. Talaffuz ustidagi ish uning ma'nosini yoritib berilgandan so'nggina boshlanadi. Shu maqsadda og'zaki nutq darslarida daktil nutqiga o'rgatish metodik usullarida qo'llaniladi. Bu sharoitlarda kerakli so'z qo'llanilishi shart. Aniq (konkret) ahamiyatga ega

soʻzlar maʼnosini (F.F.Rau va boshqalar) darsligida keng yoritilgan turli ish turlarini qoʻllash yoʻli bilan ochiladi. Predmetning ató i koʻrsatish, rasmni nomlash, soʻzning grafik elementlariga koʻra soʻzni ogʻzaki shaklda ifoda etish (harf, boʻgʻin, soʻzlarni oʻqish, harakatga koʻra soʻzni ifodalash). Soʻzni berish uslubiyati (metodikasi) quyidagicha: Oʻqituvchi predmtni (rasmni) koʻrsatadi, ató iʼzaki daktilda nomlaydi, bolalarni birgalikda talaffuz etishga undaydi. Bolalar uni eshituv – koʻruv orqali idrok etadilar, ogʻzaki – daktilda ifodalaydilar. Soʻng har bir oʻquvchiga soʻzni mikrofon orqali talaffuz etish imkoni beriladi va oʻqituvchi ishlab chiqilayotgan tovushning talaffuzini baholaydi. Bolalar tovush tarkibini oʻzlashtirib olganlaridan soʻng ular soʻzni daktillashsiz talaffuz etadilar. Talaffuz malakalari yakka mashgʻulotlarda mustahkamlanadi. Shunday qilib, tovush talaffuzi ustidagi ishning boshlangʻich materiali uchun butun soʻz xizmat qiladi. U avval butunligicha, soʻng qismlarga boʻlib talaffuz qilinadi.

Oʻqituvchi bolalardiqqatini fonemalarni boʻgʻinlarda va yakka talaffuz etishga qaratadi. Bunday analizdan soʻng soʻzni sintez qismi ustida ish boshlanadi, yaʼni fonemalarni boʻgʻinlarga, boʻgʻinlarni soʻzlarga bogʻlash. Talaffuz ustida ishlashning bunday yoʻli talaffuzga oʻrgatish analitikosintitik metodiga mos tushadi. Ogʻzaki ekspressiv nutqqa oʻrgatish qisqartirilgan fonemalar tizimida qabul qilingan tovushlarni qoʻyish tartibiga koʻra tanlangan materialda olib boriladi. Talaffuzga oʻrgatishning konsentrik metodi qisqartirilgan fonemalar tizimini qoʻllashga asoslanadi. Talaffuzning barcha bilimlari boʻyicha talabalarning ortib ató i izchilligini nazarda tutadi. Boshlangʻich (ilk) oʻqitish ikki konsentrdan iborat, ularning birinchisi tayyorlov sinfi bilan mos tushadi, ikkinchisi birinchi va ikkinchi sinflarni qamrab oladi. Tayyorlov sinfida oʻquvchilar asosiy 17 fonemaning aniq talaffuzini egallaydilar: “a”, “o”, “u”, “e”, “u”, “p”, “t”, “k”, “f”, “”, “s”, “sh”, “x”, “v”, “m”, “n”, “l”, “r” – va ikki jarangli tovushlarni: “b”, “z”. Ushbu tovushlardan tuzilgan soʻzlarni artikulyatsiya boʻyicha yaqinlarning oʻrindoshi hisoblanadi, maslan, “s”, - “z”, - “z”. Tovush ustidagi ish izchilligi dasturda keltirilgan, darslik betlarida oʻz ifodasini topgan. Tayyorlov sinfini 4 – choragiga kelib kar oʻquvchilar asosiy tovushlar talaffuzini egallashadi. Ogʻzaki nutq darslarini bu davrdagi material boʻlib daktil nutqida egallangan ibora, soʻzlar hisoblanadi. Bu esa 4 – chorakka kelib darslarning nutqiy mazmuni ancha kengayishini anglatadi va bu bolalarga ogʻzaki nutqni muloqot quroli sifatida oʻqitish ishlarini ancha jadal kechishi imkonini beradi. Bu davrda oʻqituvchi talaffuzni ikki turlanishlari ifodalovchi bolalar nutqini sinchkovlik bilan kuzatib borishi kerak.

Birinchisi – 17 asosiy tovushlarni soʻzlarda aniq talaffuz etish (ogʻzaki va daktil nutqi dasturidagi soʻzlar), ikkinchisi – qisqartirilgan fonemalar tizimiga

ko‘ra asosiylari bilan almashtiriladigan tovushlarni o‘z ichiga oluvchi so‘zlarni talaffuz etish. 4- chorakka qadar bolalar nutqida talaffuzning uchinchi turi ham mavjud bo‘ladi. Hali egallanmagan asosiy fonemalar va tovushlar imkon darajasida talaffuz etiladi. Bu holatda kerakli tovush o‘rnida o‘quvchilar faqat artikulyatsiya elementini berishadi. Yoki tovushni butkul tushurib qoldirishadi, qisqartirilgan fonemalar tizimida keltirilmagan tovush bilan almashtiriladi. Shunday qilib, og‘zaki nutqning talaffuz malakalarini shakllantirish o‘zaro bog‘langan ikki yo‘l orqali amalga oshiriladi. Birinchisi – informal (maxsus o‘qitishsiz) – butun o‘quv tarbiyaviy jarayon mobaynida o‘z o‘rniga ega va barcha darslarning nutqiy materialida amalga oshiriladi. Ikkinchi yo‘l fonetik tamoyilga ko‘ra tanlangan materialda talaffuz malakalarini ravon ishlab chiqishni nazarda tutadi va yakka mashg‘ulotlarga o‘tkazish bilan ogzaki nutk darslarida amalga oshiriladi. Tovushlarni ro‘yishda bolalarning barcha saqlangan analizatorlari mavjud eshituv qoldig‘idan foydalaniladi. Demak, eshitishda nuqsoni bo‘lgan bolalarning og‘zaki nutqini muloqot quroli sifatida shakllantirishda maqsadga yo‘naltirilgan, tizimli ish olib ató i maqsadga muvofiq Bolada og‘zaki nutq atrofdagilar bilan muloqotda rivojlanadi. Eshituv idroki yordamida bola atrofdagilar og‘zaki nutqini idrok etadi, 5-6 yoshlarga eshituvchilar tovushlarni to‘g‘ri talaffuzini egallaydilar. Lug‘at boyligi va gap grammatik qoidalarini amaliy egallaydi.

Maktabgacha yoshdagi kar bola bu yo‘l bilan nutqni egallay olmaydi, chunki u atrofdagilar nutqini eshitmaydi. Agar eshituchi bola bog‘chaga maktabga shakllangan nutq bilan borsa maktabgacha yoshdagi kar bola og‘zaki nutqi mavjud bo‘lmagan holda boradi. Unda nutqni boshidan boshlab shakllantirish kerak. Tadqiqotlar ko‘rsatishicha, maktabgacha yoshdagi kar bolada eshituvchi bolaga nisbatan nutqiy nafas olish bir qator xususiyatlari egadir. U bo‘lingan havo oqimidan foydalana olmaydi va frazalarni qismlarga bo‘la olmaydi. Maxsus mashqlar davomida maktabgacha yoshdagi kar bolalarda nutqiy nafas olish shakllanadi. Ularning ovozi ustida ham ish olib boriladi. Ko‘p miqdordagi maktabgacha yoshdagi karlarda ovoz bo‘g‘iq, modullashmagan bo‘ladi. Maxsus mashqlar jarayonida tarbiyalovchi kar ató i ovozini eshituvchi bola ovoziga yaqinlashtirishga harakat qiladi, lekin bu har doim ham kerakli natijalarga olib kelmaydi. Maktabgacha yoshdagi kar bola nutqi ovoziga butun xayoti davomida o‘ziga xos otsenkaga ega bo‘ladi. Maktabgacha yoshdagi kar bolalarni og‘zaki nutqqa o‘rgatishning muhim qismi ularda turli talaffuzni shakllantirishdir. O‘zbek tilidagi har bir fonema maktabgacha yoshdagi kar bolada maxsus usullar bilan qo‘shiladi. Saqlangan analizatorlar ko‘ruv, sezgi, harakat analizator faoliyatini qo‘llab, tarbiyachi oldi tovush talafuzini ko‘rsatadi va taqlid asosida talaffuz

etiluvchi tovushlar “p”, “b”, “m” qo‘shiladi, so‘ng bo‘g‘in, so‘z birikmalariga o‘tiladi. Shu tartibda boshqa nutqiy tovushlar talaffuziga o‘tiladi.

Bu jarayonni amalga oshirishda eshituv qoldig‘iga tayaniladi. Maktabgacha yoshdagi kar bolada og‘zaki nutqni shakllantirishda ko‘ruv, harakat va sezgi analizatorlari yordami bilan maydonga chiqadi. Eshituvchi bola o‘z talaffuzini eshitish orqali nazorat qiladi, ató qilsa bu xatoni eshitib so‘ng to‘g‘irlaydi. Maktabgacha yoshdagi kar bola talaffuzini dastlab oyna oldida, so‘ng ko‘ruv va harakat sezgilari orqali nazorat qiladi. Tovush artikulyatsiyasi qanchalik aniq va yaxshi bo‘lish kinestik sezgilar shunchalik differensiyalashgan bo‘ladi. Bu sezgi turi maktabgacha yoshdagi kar bola talaffuzini shakllantirishda muhim o‘rin hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi kar bolaning og‘zaki nutqini shakllantirishda eshitish qoldig‘i ham katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar:

- 1 Mamarajabova Z.N. Ona tili o‘qitish maxsus metodikasida pedagogik texnologiyalar - T., 2004
- 2 Mamarajabova Z.N. Kar bolalar maxsus maktab-internatlarining 3 -sinflari uchun ona tili fanidan darslik– T.: O‘qituvchi, 2010.
3. Mamarajabova Z.N. Kar bolalar maxsus maktab-internatlarining 5 -sinflari uchun nutq o‘stirish fanidan darslik– T.: O‘qituvchi, 2010.
- 4 Mamarajabova Z.N. Kar bolalar maxsus maktab-internatlarining 6 -sinflari uchun nutq o‘stirish fanidan darslik– T.: O‘qituvchi, 2010.
5. Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.: TDPU. 2009.
6. Nazarova D. Eshitishida muammosi bo‘lgan bolalar ta‘limini takomil lashtirish. // Bolani maktabga tayyorlash sifat va samaradorligini oshirishning ilmiy-amaliy echimlari. Xalqaro ilmiy- amaliy konferensiya materiallari. – T., 2007. – B. 60-63.
7. Nazarova D. Eshitishida muammosi bo‘lgan bolalarni oilada maktab ta‘limiga tayyorlash. Ota-onalar uchun metodik qo‘llanma. –T.: A. Avloniy nomidagi XTXQTMOMI, 2007.– 32. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1999.
8. Николаева Л.В. Особенности усвоения первоначальных временных географических понятий слабослышащими учащимися. В кн.: «Изучение слабослышащих детей в процессе обучения». – М.: Педагогика, 1992.